

Bedecs László

Etikai problémák Tandori Dezső költészetében

„Igen, az etika az ontológia, az állam vagy a politika előtt és azokon túl, az etika az etikán is túl.”

J. Derrida: *Istenhozzád*

Az etikának az irodalmi kommunikációban betöltendő szerepe állandó, de – legalábbis idehaza – nem túl izgalmas viták keresztjében áll, holott az etikai tartalmakra vonatkozó kérdés az értelmezés során már csak azért is megkerülhetetlen, mert 1. a szélesebb olvasóközönséget mindig is jobban foglalkoztatta egy irodalmi mű morális vetülete, mint poétikai szerkezete; 2. a másik (azaz az idegen) általi önmegértés alapképlete – mely azt mondja, hogy az olvasót a szöveggel való találkozás saját személyiségének megismeréséhez segíti hozzá – ugyancsak igényli a morális tartalmak feltárását. Ebből következik, hogy nem csak a *Kincskeresők Kisködmön* vagy a *Légy jó mindhalálig* állhat efféle – sokszor tényleg kényelmetlen – értelmezések középpontjában, hanem például a *Hősöm tere* vagy a *Javított kiadás* is – hogy egészen kirívó, de az előbbieknél sokkal bonyolultabb szerkezetekkel dolgozó, kortárs példákat említsek. A lehetséges költészeti példák ugyanakkor nagyrészt a közösségi etika képviselői modelljéhez köthetők, például az író társadalmi feladatait feszegető kérdésekhez (Illyés Gyula), kisebb részben pedig az erkölcsi elvárások lebontásának technikáihoz (Térey János, Orbán János Dénes), amiben legalább az biztos, hogy az értelmezés során kinyerhető tartalmak sohasem lehetnek kikényszerítettek, didaktikusak vagy ideologikusak, hanem csak szabadságon alapulók, tehát sokféleképpen érthetők.

Ha azonban a szöveg morális tartalmairól beszélünk, nem kerülhetjük meg az olvasás etikájának kérdését sem. Nem az elmélet előtti, moralizáló, az irodalmi szöveget példázatnak gondoló értelmezésmódokra utalok, hanem a másoké mellett J. Hillis Miller, Martha C. Nussbaum és Robert Eaglestone nevével fémjelzett, persze számos belső vitával szabdaltnak irodalomtudományi iskola eredményeire, melyek nem a moralitás kétségtelen privátjellegére vagy az erőszakos didaxis „magasabb” nézőpontjára alapozódnak. Hiszen az etika ebben a diskurzusban sokkal inkább azokat a narratívákat jelenti, melyek segítségével értelemmel ruházhatjuk fel életünket. Mindennek a forrása pedig az irodalom, mely nagyrészt egyedi élettörténetek részleteit adja át, és mely a fikció biztonságos terepén mutatja be, hogy mi történne, ha életünket az ott kibomló erkölcsi elvek mentén élnénk le. Tandori Dezső munkáit olvasva egy radikálisan egyszerű morális szituációval találkozunk, melyhez olvasóként viszonyulnunk kell: fel kell derítenünk a motivációt, látnunk kell a döntések okait és következményeit. És persze válaszolnunk kell arra a kérdésre is, mi történik az olvasóval a mű olvasásának és megértésének hatására. Megváltoztathatja-e erkölcsi nézeteit, vagy legalábbis kérdésessé teheti-e azokat egy vers? Vagy konkrétan: vajon másként nézünk-e a Másikra – egy emberre, vagy egy madárra

– e versek elolvasása után? Hiszen ahogy történetek nélkül nincs etika, a történetek, így az e költészetben olvasható történetek sincsenek etikai jelentések nélkül.

Azt pedig már a Tandori-költészet képleteinek megértéséhez is figyelembe kell vennünk, hogy az életet „valódi” tartalommal megtöltő etikai cselekedetek magánemberek szabad döntéseiből születnek, és egészen addig üdvözlendők – ahogy például Rorty fogalmaz –, amíg egy igazságos és szabad társadalom felé mutatnak, amíg nem károsítanak másokat. Magánerkölcs és közerkölcs különbsége egyébként Rorty irányadó esztétikai etikájának is a kulcsa, az esztétikailag kielégítő élet definiálhatóságának záloga. Az esztétikai életvitel, a személyes tökéletesedés, illetve az önteremtés és az önírás, önújraírás tehát voltaképp ugyanaz. Sőt, Tandori költészetét olvasva meggyőződhetünk arról is, hogy az esztétikai megfontolásoknak alighanem az egyik legfontosabb szerepet játsszák egy élet úgynevezett „alakításában”. Magyarán az élet: művészet. Az így feltett kérdés pedig értelemszerűen a privát élet etikai dimenzióra irányul, arra, miként teljesítheti ki az individuum saját útján önmagát.

Dolgozatomat ennek megfelelően az etikai problémák esztétizálódásának szenteltem, azaz arra keresem a választ, miként lesz egy etikai problémát megszólaltató vers poétikai értelemben „értékes” vers. Nem arról beszélnék tehát, hogy egy mű etikusa-e, pláne nem a „hitelesség”, az „igazmondás” vagy a „példamutatás” értelmében. Sokkal inkább arról, hogy miként beszél és beszélhet ma egy mű etikai problémákról, milyen dialogikus viszonyt alakít ki velünk, olvasókkal – ez ugyanis az első kérdések egyike lehet, hiszen poétikai problémákat is érint.

A Tandori-költészet két igen fontos morálfilozófiai kérdés körül forog. Az első a Másik-ért vállalt felelősség és a rá irányuló figyelem szerteágazó problémája, a második az etikai ítéletek általánosíthatóságának, illetve a magánszféra függetlenségének kérdésköre. Az önfeláldozó madárbarát évtizedes, versben, prózában, sőt drámában párhuzamosan íródtól története magától értetődően veti fel az etikai olvasat lehetőségét, olyan kérdéseken keresztül, mint: Vajon elég érzékenyek vagyunk-e mások szenvedésére? Van-e értelme a szenvedőkért hozott áldozatoknak? Mit jelent tartozni valakihez? Vagy valakinek? Hogyan válik egy távoli kapcsolatból utóbb bensőséges, szeretetteljes viszony? Kik a felebarátaink? Mit és miért várunk el a másiktól? Mit és miért vállalunk mi magunk a másikért? Miért vannak egyáltalán kapcsolataink másokkal? A magány helyett, például. Mit jelent elismerni a másikat, a másik jogait az élethez? Mit jelent elvárni ezt az elismerést?

Mindennek a magjait Tandori már az 1973-as *Egy talált tárgy...* kötet *Kant-émlékzaj* című kétsorosában elvetette:

A fűnyírógép (odakint)
Villanyborotvám (odabent)

Mint ismeretes, *A gyakorlati ész kritikája* „Zárszavának” utolsó fejezete kezdődik a Tandori által is citált, aforizmává vált alapmondattal: „Két dolog tölti el elmémet új és egyre fokozódó csodálattal [...]: a csillagos ég fölöttem és a morális törvény bennem.” Kant az idézetet is rejtő munkájában nagyrészt arról ír, vajon van-e olyan *a priori*, mely az ember erkölcsi döntéseit minden külső ráhatás nélkül meghatározza. Kantnál Isten – aki előtte a legtöbb filozófiai rendszerben megoldást jelentett e problémára – nem töltheti be ezt a szerepet, hiszen legfeljebb mint a gondolkodásunkban jelenlévő, de racionálisan nem igazolható, tehát nem objektíven megragadható idea létezik: a csil-

lagos ég is egy üres, Isten nélküli univerzum képét idézi fel. Tandori viszont a versben még ez utóbbit is relativizálja, még ezt sem tekintheti rögzített viszonyítási pontnak, azaz mintha ítélet is lenne ebben a rövid versben: a kanti alapelv már csak emlék, az emberrel veleszületett erkölcsi törvény már nincs.

Miközben tehát a vers ironizál, az erkölcsi alapelvek elvesztése feletti megrendültség is beleoltódik a szövegbe, mely azonban ezzel együtt is messze elkerüli a hetvenes években is oly gyakori moralizáló felhangokat. Ezt elsősorban az egyes szám első személyre utaló ragoknak köszönheti, hiszen ezek jelenlétében az irónia elsősorban öniróniának hallik. Tehát nem egy külső, „romlatlan” alany beszél a világ erkölcsi „hanyatlásáról” – ahogy ezt mondjuk a már emlegetett Illyés Gyulánál láthatjuk ebben az időben –, hiszen ez az alany tulajdonképpen csak saját magáról beszél. Az általánosítás igényére csupán a felidéződő Kant-aforizma utalhat, mely tehát egy etikai kérdést parafrázál, illúziómentesen és távolságtartóan.

Érdekes, hogy az odakint/odabent határozók szerint az én se itt, se ott nincs, vagy legalábbis mindig *máshol* van – ellenkező esetben az idekint/idebent szavakat használná. De ez azt is jelzi, hogy az én-hez képest minden kívül van, azaz nem saját: se az ég, Istennel vagy Isten nélkül, se az erkölcsi törvény, se a borotva, se más. Erre azért érdemes figyelni, mert később az aszkétikus bezárkózás évtizedeiben a döntések fontos érve lesz, hogy a „bent”, a lakás bent-je tágabbnak és gazdagabbnak tűnik, mint a külső, bizonytalan világ. A későbbi versekben a madarak miatt zárt ablakok mögött zajlik a kívülről monotonnak látszó élet, ahol a versbeli én életlehetőségeit messzemenőig meghatározzák a kintről a lakásba (alkalmasint egy kalitkába!) kerülő madarak.

A Tandori-életmű zárt narratívába rendezhető belső történetének döntő lépése azonban az, amikor a gondoskodás kötelességgé, majd afféle munkává válik, amikor már evidencia, hogy az odafordulás ugyan a jelenben történik, mégis a jövőről szól, a jövőbeli felelősség vállalásának gesztusa, hiszen a befogadott madarakért aztán mindent meg kell tenni, nincs visszaút, visszahátrálás az odafordulás előtti életbe:

*El vagy veszve, azt írja Kosztolányi,
ha szeretsz már akár egy madarat;
[...]
Többé nincs „bármí”, s most fontos „akármí”
miattuk kell megtartanod magad*

(Ha szeretsz, mondja Kosztolányi)

Ezt az egy központra szűkített, mindent egy célnak alárendelő aszkétikus életet pedig az táplálja, hogy minden terhével együtt is, szinte paradox módon, valódi örömeket idéz elő. Valamint azt a felismerést, hogy jót tenni jó, hogy pozitív egyenleggel is ki lehet jönni egy ilyen érzelmi ügyletből. A döntések esztétikai hozománya viszont a meglepően új és különleges életmód bemutatásából ered, melyet Tandori ráadásul olyan költői nyelven tud megtenni, amely ő előtte nem létezett. A tárgyalt kötetek legjobb versei az alázatos gondoskodás és a lemondások (többek közt a barátságokról és más emberi kapcsolatokról) következményeit ráadásul öniróniával veszik tudomásul. Néhol komolykodva, sőt sértetten:

*Rostálj kölest, vagy szedj füvet,
Kelj reggel négykor hat madárért,*

*Viseld el a beszédeket,
Hogy: „Megtehetted, hogyha ráért...!”
Ugyan ki tenné meg magáért
Mind, „amire nem született”?
Fő az, hogy megtehesse másért,
A lényeg az, hogy van kinek.*

(Ballada: „Mert van kinek”)

Máskor oldottan és viccesen:

*Van egy madaram, és miatta van, hogy novemberben is sortban járok;
neki én úgy vagyok én, ahogy szegény még nyáron, hogy idekerült, meglátott;
és szétveri magát, ha pantallóba lát, mert neki nem és nem kellene mások.*

*És én szívesen meg is teszem a kedvéért, bár ez így nem fog menni;
ha beáll a tél, muszáj lesz azért itthon is hosszúnadrágot venni;
meg kell szoknia, hogy ez a dolgok sora: hogy vedlünk, s nem állandó semmi.*

(Részlet a Négy madár blues-ból)

A nyolcvanas évek elejétől megjelenő Tandori-kötetek szövegei már a saját élet élhetőségére, értelmére és tartalmára kérdeznak rá a maguk kitartó monotóniájával és az ebben rejlő radikalizmussal, a kedves lények, köztük a legkedvesebb, Szpéró halálának árnyékában. És ez még akkor is egy új minőséget eredményez, ha tudjuk, már a korai Tandori-versekben is szilárd a halál elkerülhetetlenségének tudata, ami nem csak az egyes embereket, hanem azok környezetét is érinti: mindenkit, akit szeretnek, és akik szeretik őket. Voltaképp ez a nyilvánvaló, mégis tragikus felismerés mozgatja aztán Tandori-költészetét az egészen különleges szeretetviszonyok vizsgálatáig. Először a beszélgető, gondolkodó Teddy-mackók, majd a hetvenes évek végétől a fészekből kiesett, megtalált, majd a lakásba került és ott évekig, sőt nem ritkán egy évtizedig nevelkedő apró testű madarak, verebek, poszáták, zöldikék jelentik a társaságot a baráti kapcsolatait fokozatosan felszámoló költőfigurának. A körülbelül negyven madárka közül a legtöbbet Szpéróról, Samuról és Pipi Néniről olvashatunk, avagy napjainkban épp Totyiról és Potyiról, a nagy elődök ugyancsak kedves utódairól. S mindközben arról, milyen következményei vannak a madárkával való alázatos együttélés választásának.

A választás kérdésének előrekerülése, a döntések utólagos elemzésének állandósulása ugyanakkor azt mutatja, hogy a Tandori-költészet szorongató, egzisztencialista ihlettségű, azaz végső soron a „Lenni vagy nem lenni?” kérdéssel szembeesítő alapproblémáiból az etikai kérdésfelvetések jelentik a kiutat. Ez a nyelvkritikai indíttatású, a „költészet költészeté”-sémában is elrendezhető életmű ugyanis számos etikai problémával szembesít, sőt legfontosabb kérdései talán épp ezek. A lakásba fogadott madarak szerető gondozásának története ugyanis, mely a lázadó figura saját intim szférájának szigorú szabályok szerinti, alázatos és már-már aszketikus újrendezésének történetével párhuzamos, a Másik általi önmegértés egy speciális lehetőségét kínálja fel. Tandori tulajdonképpen azt ismerte fel, és azóta is arról beszél, hogy mindig, még az efféle, egyirányúnak látszó kapcsolatokban is a Másiktól függ a szubjektum gondolkodása, nyelve és etikai szótára: a Másik a személyes etika feltétele. A beszélő e köl-

tői világban mást sem tesz, mint saját létének értelmét keresi, tudva, hogy ez egyedül őt illeti, de ennek megtalálásához a Másikat, ez esetben a madarakat kell segítségül hívnia. Hiszen a gondolkodás és így a költészet kezdete sem a magányos szubjektum *hallgatósága*, hanem azon Másik felé fordulása, aki szól hozzá, látja, nyelvet ad neki, mielőtt szólna vagy szólhatna. A Másik felé fordulás tehát az eredendően etikai aktus, a tényleges léthelyzet felismerése.

A Tandori-költészet etikája a figyelem etikája: figyelni a szükségleteket, a boldog pillanatokat, a fenyegető jeleket. A Másik kitüntetett figyelembevételének elkötelezett gondolata az „arccal a másik felé” metaforában teljesedik ki, mely alkalmasint a „háttal a világnak” elvvel jár együtt. Vállalni másokat, legyenek azok akár kaktuszok, játékmackók vagy verebek, a szeretet következményeinek vállalását is jelenti: a lemondásokat és az alázatot. Lényegében ez lenne a „megnyerhető veszteség” furcsa életfilozófiája, mely tehát az „odakint” és az „odabent” világának éles elválasztásán, illetve az áldozatokkal elérhető örömtelibb élet esélyén alapul. *A kevésbé tetszetős évszakok kora hajnalai* épp ezt a dilemmát mutatja fel:

*Hadd mondjam el neked a kevésbé tetszetős évszakok
látszatra fárasztó – minden nap! – kora
hajnalairól is, mennyi jó van bennük, száraz szépség,
megbízhatóság, az ismerős mozdulatok ismétlődése*

Fontos látnunk, hogy bár Tandori apró, védtelen, szürke lényeket „választ” szeretete tárgyául, és első gesztusainak egyike, hogy nevet ad újdonsült barátainak. A névadás pedig a személyiség formálásának, egyediesítésének első lépése. Hiszen Szpéró és Samu között szinte semmi különbség, de a névhez azonnal történet tapad, sőt szokásokon, magatartásmódokon, vérmérsékleten mérhető egyéniség is, egy *arc*, mely mindig csak akkor látszik, ha közelebb lépünk a Másikhoz, és legalább egy ideig csak rá figyelünk. A Másik arcának látása pedig azt jelenti, hogy közelebb kerültem hozzá, azaz az ő élete és személyisége számomra értelmet nyer. A Tandori-versek beszélőjének ugyancsak fontos ismérve, hogy a Másikat azonnal halandónak, veszendőnek látja, és rögtön annak fenyegető haláláról kezd el beszélni, tudva, hogy ha a Másikhoz köze van, akkor halálához is köze kell, hogy legyen. Így az odafordulás, bár a jelenben történik, a jövőre vonatkozik, ahogy ezt például *A mai nap mint holnap* című versben láthatjuk.

A versekben az odafordulás, azaz a Másik legintenzívebb megélése leggyakoribb, finom és ártatlan, nyelvileg is lágyan megjelenített formája a simogatás. Egy olyan gyengéd érzékiség tehát, mely a másik iránt nem kisajátító módon tesz fogékonnyá, de felébreszti a felelősséget. *A Semmi Kéz* című, antológiadarabbá vált versben például a vak madár megsimogatása végső soron a másik halandóságának felismerését eredményezi: „miféle előleg ez a halálra, hogy megsimogatható volt a háta?”. A Pipi Néni nevű ebben és az ehhez kapcsolódó versekben azért is különösen fontos szereplő, mert a vakság a teljes kiszolgáltatottság jele, egy olyan jel, mely egyértelművé teszi a gondoskodás életmentő jellegét. A simogatás gyengéd aktusa, az odafordulás e finom formája a Másik egyik legintenzívebb megélése. Olyan érzékiség, mely a másik iránt nem kisajátító módon tesz fogékonnyá, tehát felébreszti a felelősséget.

Hasonló a helyzet *A délibb égöv* című versében is, ahol a Poszi nevű kismadár életnek utolsó, egyébként szintén vakságban telt óráit éli újra a beszélő *A Semmi Kéz*ben

megismerthez ugyancsak hasonló szelíd gyásszal és meghatottsággal. Itt azonban azzal árnyalódik a tragédia, hogy felidéződik a minden ősszel és tavasszal ismétlődő kétségbeesett repkedés egyik szobából a másikba, melyre a vándormadári ösztöne kényszerítette a haláltól megmentett, de az életnek mégsem visszaadott madarat. Valahol itt érezhetjük meg, hogy ezekben a versekben ugyan az ember a vendéglátó, de miközben vendégszeretetet gyakorol, tehát vendégül látja egy életre Szpérót és társait, aközben ő maga is vendéggé válik – a madárkák világának vendégévé.

Úgy érzem tehát, Tandori költészete – bár hangsúlyosan egyéni szabályokat követ, azaz nem normatív igénytel íródik – végső soron hozzásegít ahhoz, hogy mi, az olvasói, kevésbé legyünk kegyetlenek. Abban segít, hogy tudomásul vegyük cselekedeteink és egyéni gondolkodásmódunk másokra gyakorolt hatását. Hogy ne legyünk vakok mások szenvedéseivel kapcsolatban. Másrészt folyamatosan jelzi, hogy pusztán azért, mert emberek vagyunk, még nem köt össze semmi bennünket. Mert ami bennünk a többi emberrel közös – a szenvedés képessége –, az az állatokkal is közös, ebben az esetben morális szótárunkat rájuk is ki kell terjesztenünk. A verseket olvasva pedig akár az is átélhetjük, milyen az, amikor egy könyv cselekvésre készítet, és ezáltal megváltoztatja önmagunkkal kapcsolatos képzeleteinket és elvárásainkat, hogy aztán más-ként nézünk, mondjuk, egy verébre.